

Pomogáts Béla *Próféta a XX. században*

– A Zsidó sebek és bűnök margójára –

Önkéntes mártírium

Pap Károlyra a történelmi végzet, nevével nevezve: egy embertelen ideológia és hatalom kényszerítette a vértanúságot, a vértanúk sorsa mindazonáltal nem volt tőle idegen. Mintha készült volna rá, mintha eleve ezt a sorsot választotta volna, halála valójában nem az a „zsidó halál” volt, amely a hitleri pokolban milliók osztályrésze lett, akik ártatlanul, következképp készületlenül és szinte ellenállás nélkül vonultak a haláltáborokba vezető úton. Őt nemcsak a halála avatta vértanúvá, hanem az élete is: másokra, a többiekre a történelem parancsolta a mártírok végzetét, ő saját magát nevelte rá. Mindig az élet peremén élt, a sors, amelyre nemcsak kényszerült, hanem vállalkozott is, mindig a társadalom és önnön lelke mély krátereibe buktatta alá. Nyomor és bűntudat, üldözés és a lelkiismeret mások helyett vállalt vívódásai nyomán jött létre az a sajátos írói világ, amelyben élni kényszerült.

Az irodalomba is a társadalom alatti valóságból érkezett. „Nyílt az ajtó; rémítően szőrös, réveteg fiatal ember jött be. Arca metszését nézve, ha szakálla lett volna, azt mondta volna az ember, a Bibliából lépett ki, a babiloni fogság idejéből... A kínálásra nem ült le, a cigaretta nem érdekelte, csak állt a szoba közepén. Szemét nekifeszítette egy pontnak, és egész idő alatt nem vette le onnan. Egyik nadrágjára rövidebb volt, mint a másik; egyik alól zöld harisnya kandikált ki, a másik lábszárán kéket láttam” – emlékezett vissza Fodor József erre a különös jelentkezésre. Pedig ez a rongyos fiatalember

valamikor elegáns, szőke kislány volt, a gazdag család és az iskola kedvence. A változás, a nyomor oka egyelőre a fiatal ember alakjában rejlett: az igazmondásnak elkötelezett, könyörtelen hivatástudat kényszerítette Pap Károlyra a lázadást, és vágta el azokat a kötelekeket, amelyek őt korábban a jólétözötték társadalmához kapcsolták.

A lázadó szerepére és az igazság szolgálatára a szülői otthonban készült. Apja, a soproni neológus főrabbi, és családja, a vidéki középosztály életformáját élő, vagyonos zsidó család ellen a gyermeki őszintesége készítette, midőn felháborodással figyelt fel a vallásos tanítás és a vagyonszerző életmód ellentmondásaira. A család ellen a kamasz igazságérzete forralta, felnőve ugyanez az igazságérzet lázította a társadalom ellen. Dacból és tüntetésből jelentkezett a világháború önkéntesének, majd a forradalmak katonájának. 1919-ben erélyes és lelkes vörös városparancsnokként próbálta szolgálni a világ átalakulását, sőt romantikus lelkesültségében még szabadcsapatot is készült szervezni a világforradalom kivívására. A lázadóra persze később visszaütött a társadalom: másfél évet töltött börtönben, nyitányként egy teljes éjszakát a siralomházban. Ezt követően Bécsbe emigrált, munka nélkül lézengett a külvárosi sikátorokban, kocsimosóként dolgozott, hazatérve alkalmi munkákon tengődött. Múltja és igazmondó szenvedélye következtében mindenütt bezárták előtte a kaput. Még saját családjában is: apja a szószékről tagadta ki a lázadó fiút. Első versei groteszk környezetben születtek. Egy temetkezési vállalat segédmunkásaként a koporsóraktár-

ban lakott, a koporsókban töltött éjszakák lázas álmait rögzítette papírra morbid íróasztalán: egy koporsó fedelén.

Ezekkel az írásokkal jelentkezett Mikes Lajosnál, *Az Est* szerkesztőségében, és miután pártfogója prózára biztatta, ezt a groteszk világot örökítette meg novelláiban. Korai elbeszéléseinek Gorkijt idéző kalandjai a végső elesettségről, egy világból és életből kiszorult ember gyötrelmeiről számoltak be. „Átszenvedtem a magával tehetetlen nyomor legválogatottabb s legdurvább kínjait” – árulkodott *Száműzöttek* című novellájának önvallomása. Pap Károly gorkiji sorsot mutatott be novelláiban, mestere mégsem a társadalom ismeretlen mélységeinek kutatója, hanem a lélek még vadabb és veszedelmesebb krátereinek felfedezője, Dosztojev-szkij volt. Az ő részvétével és alázatával nézett szenvedő hőseire, akiket saját sorsának mintájára alkotott, akikben, és ez megint csak Dosztojev-szkij példáját sejteti, az egész emberiség sorsát, szenvedéseit és megaláztatását látta.

„Nem teelötted hajtok térdet, hanem az egész emberiség szenvedése előtt” – mondja Raszkolnyikov Szonyának. Pap Károly ugyancsak az emberiség egyetemes szenvedését és tragédiáját fejezte ki jelképes értelmű történeteiben. A hangsúlyozottan zsidó tematikát választó írásokban is, minthogy a zsidó sors és történelem az ő számára egyszersmind az egyetemes emberi sors és történelem metaforája volt. Dosztojev-szkij természetesen nem mintát jelentett, inkább ösztönzőt. A korai novellák az író sajátos, groteszk élményeit stilizálták, Dosztojev-szkij példája csak a lélektani elmélyülésre adott biztatást. Jelentőségük mégsem csupán ez; a húszas évek végén kevés író mutatta fel olyan igazul, a pszichológiai-szociológiai ábrázolás akkora igényével a társadalom peremén kallódó életeket, a „megalázottak és megszorítottak” világát, mint éppen ő.

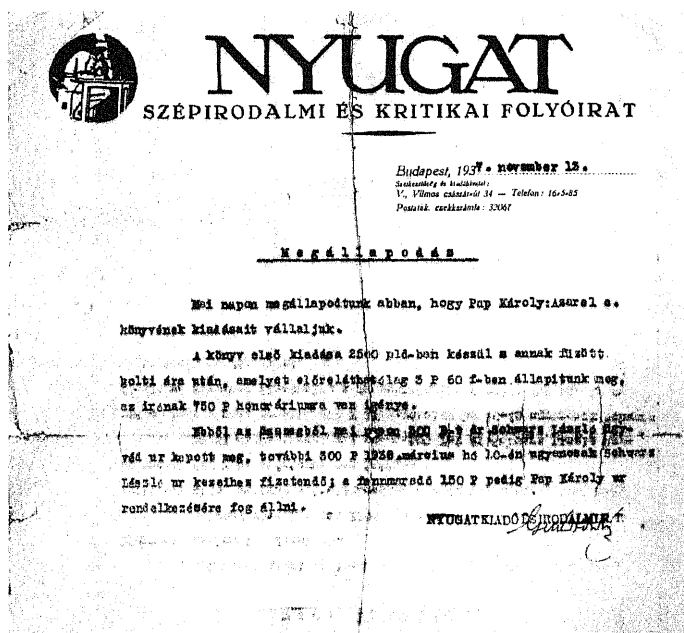
Írói pályájának természetesen voltak derűsebb pillanatai is, személyes törekvése mégis arra irányult, hogy minél mélyebbre hatoljon az emberiség (és a zsidóság) szenvedéstörténetébe, és minél teljesebb empátiával élje át ezt a szenvedéstörténetet. A zsidóság erkölcsi identitásának kérdéseivel küszködő „röpirata”: a *Zsidó sebek és bűnök* is részben ennek a történelmi empátiának köszönhetette megszületését. Pap Károly ebben a művében is a lázadó helyzetéből mondott véleményt, adott esetben ítéletet arról, hogy az a közösség, amelyhez tartozónak tudta magát,

története során több alkalommal is letért arról az útról, amelyet számára az önmagáról alkotott „öskép” vagy éppen az isten kijelölt. A kollektív önbírálat szenvedélyessége hitelesíti ennek a „röpiratnak” a mondanivalóját, és Pap Károly ugyanezzel a szenvedéllyel, mondhatnám így is: igazságkereséssel vállalta a profétai sorsot, végül a mártíriumot.

Tudni lehet, hogy életének utolsó éveiben már alig került ki tolla alól szépirodalmi

alkotás, pontosabban csupán két (meglehetősen ismeretlen, szinte alig játszott) dráma: a *Batábé* és a *Mózes*, ezekben a magyar zsidóságot próbálta közelgő végzetére rádöbenteni. A fokozódó üldözés következtében is keveset törődhetett az alkotómunkával, a műhely feladataival. A munkaszolgálatos behívások rövid szüneteiben inkább harci kiáltványokat, ellenállási felhívásokat szeretett volna fogalmazni. Torlódó indulatoktól úzve látta őt Illyés Gyula, aki a *Magyar Csillag* szerkesztőjeként kért tőle novellát: „kiáltványokat írt: helyesebben egyetlen, de valóban befejezetlen kiáltványt... Nekem, a szerkesztőnek, novella kellett volna. Nyilvánosság elé lépni most? Csak olyan írásművel volt hajlandó – s azzal is falragaszon –, amely után mindkettőnk nyilvánosan agyonlőjenek.”

Végső lázadását a koncentrációs tábor hosszú hó-

napjai fojtották belé. 1944 novemberében hurcolták Buchenwaldba, megszökhett volna, mégis maradt. Vállalni akarta az áldozatok sorsát, hiszen egész életében erre a végső áldozatra készült. 1945 januárjának végén még élt, ekkor egy fogolyszállítmánnal Bergen-Belsenbe hurcolták tovább, társai itt vesztették nyomát. Nem tudjuk, hogyan pusztult el: lelőtték-e, mint Radnótit, agyonverték-e, mint Szerb Antalt, éhen halt-e, mint Halász Gábor, vagy a puskatus, a golyó, a gáz végzett vele? Nem áldozat volt, hanem vértanú, emelt fővel, tiszta szemekkel lépett a történelmi végzet elé.

Zsidónak lenni

A gyermek Pap Károly még nemigen vehette észre az antiszemitizmus indulatait. A liberális Magyarországon csak a hordószónokok és némely zuglakok demagóg szótárában fordultak elő az antiszemitizmus szólamai, a hivatalos politikában alig, sőt az a liberális jellegű konzervativizmus, amelyet a dualista korszak kormányai (ideértve Tisza István kormányait is) képviseltek, kifejezetten támogatta a zsidók emancipációját és társadalmi integrációját, bennük keresve a támadó élű és szeparatista nemzetiségi mozgalmakkal szemben a magyar nemzetállam egyik támaszát. Pap Károly gyermekként nem ismerte a „zsidó félelmet” – amelyetől André Schwarz-Bart *Igazak ivadéka* című regényének hősei évszázadokon át rettegtek. Erre emlékszik vissza *A Schrei* című novellában: „Mutasd meg, hogy ki bántott téged vagy anyát! – fordul apjához. – Mutasd meg! – S odaugráltam diadalmasan az ablakhoz. Néztem jobbra-balra, forgattam fürtös fejemet, mindenütt csak békét láttam... nem, bántották itt a zsidókat sehol sem.” A gyermek Pap Károly nem zsidók és keresztények konfliktusát tapasztalta, hanem gazdagokét és szegényekét. A soproni főrabbi fiaként vagyonos családban élt, s a gazdag gyerekek irigységével nézte a szegény, de az illemszabályok kötöttségeitől független sihederek hancúrozásait. A *Vér* zaklatott gyerekkori emlékében számolt be arról, miért kóstitolta meg a tiltó rítus ellenére is a baromfiölésnél kiömlő vért: „Azt hittem, ha meg merem inni, én is olyan leszek, mint a kis ringyes-rongyosok, olyan erős, szabad, bátor, talán apámtól sem fogok félni többet...”

A konfliktus, melyet átélt, nem zsidók és nem zsidók konfliktusából származott, hanem magában a zsidóságban keletkezett. Ortodoxia és neológia, val-

lóság és érvényesülésvágy, gazdagság és szegénység ellentéteire, lényegében a társadalom, a kultúra egymással küzdő erőire figyelt fel a soproni zsidó paplakban felserdülő fiú. Nagypapja, akiről számos novellájában és az *Azarel*-ben mesélt, az öszövetési ortodoxia megszállottja volt, a szent könyveket tanulmányozta, a próféciaák bűvöletében várta a Messiást. Gyermekait sorra meggyűlölte, mikor azok a neológia felfogást és életformát választották, s az elvesztett család helyett, mintegy „kárpótlásul” ragaszkodott unokájának neveléséhez. Pap Károly így a zsinagóga kertjében nőtt fel, régi sírok között, ahol nagypapja állította fel ócska borsátrát, hogy abban az ősök módjára imádja istenét. A nagyapa halála után tért vissza szüleihez, akik egy egészen más vallásosságot, társadalmi és kulturális attitűdöt képviseltek. Apja az asszimiláció híve volt, legfőbb kötelességének a magyar vidéki középosztály életstílusának átvételét és a vagyonszerzést tartotta. Pap Károly kamaszkora ezért lett maga a felháborodás; egy erkölcs és igazság iránt érzékeny gyerek mérte össze a vallási előírásokat a család valóságos életével. A zsidóság belső konfliktusai között a gyermek Pap Károly semmiképpen sem talált otthonára.

Igazából idegenkedve figyelte azt a polgári életformát, amelyet az asszimiláns magyar zsidóság választott, lázadó indulatai mindenekelőtt ezt az életformát, mentalitást, erkölcsiséget támadták. A *Zsidó sebek és bűnök*-ben is arról beszélt, hogy a zsidóság meghasonlásait, a környezetével kialakult ellentéteit valójában az okozta, hogy a zsidó nép feladta archaikus és népi életformáját, eltávolodott a maga erkölcsi törvényeitől és elfogadta a kapitalista társadalom erkölcsi normáit, törvényeit. „Jahve – olvasom a »röpirat« szövegét – nem engedte meg a társadalmak különbségeit, s ezzel megakadályozta azok kialakulását. Nem tűrt alá- és fölérendelést: »Én vagyok a pásztor és ti a nyáj.« Nem tűrt nagy vagyoni ellentéteket: »Ne kívánd felebarátod vagyonát, mert ugyanannyit adtam mindnyájatoknak s mert egyformán rabok voltatok Egyiptomban.« Később, mikor a társadalmak a királyság intézménye és a külvilág kényszerűségei folytán, bár kezdetlegesen, mégis kialakultak; azt a falvak népe mindvégig erőszakosságnak tekintette, az alkotmány sarkkövének, a tízparancs sérelmének.”

Később aztán beérte őt a zsidó sors nagy XX. századi és közép-európai konfliktusa is. A forradalmak után a hatalom nemcsak a lázadót büntette meg benne, hanem a zsidót is, és a faji izgatás és gyű-

löt lázgörbéjének emelkedésével az ő szenvedései is csak gyarapodtak. Pedig, mint annyian sorstársai közül, mindig otthonra, közösségre vágyott, a világ mégis minduntalan visszautasította legjobb szándékait. Otthonra áhítozott, miként Radnóti Miklós: mindketten család nélkül küszködtek át az ifjúság leginkább szeretetre éhes éveit. Radnóti a családi szerencsétlenségek sora (anyja és apja korai halála) fosztotta meg az otthonától, Pap Károlyt a saját családja ellen is forduló lázadás. Mindketten óvó és védelmező közegre vágytak, erről a vágyról és a törekvések kudarcáról árulkodtak Radnóti bukolikus versei és Pap Károly idilljei (például a *Jeuka*). Ezt az otthontalanságot tették teljessé a zsidó sors kegyetlen tapasztalatai. E tapasztalatok és a fiatalkori élmények alakították ki Pap Károly elképzeléseit a zsidóság sorskérdéseinek megoldásáról.

A harmincas évek zsidó származású értelmisége, jobban mondva, ennek olyan képviselői, akik elmélyülten és következetesen gondolták végig az asszimiláció problémáit és a fasizmus fellépésének várható következményeit, két utat láttak a magyar zsidóság előtt. Az egyik út a magyarság életének és kultúrájának elkötelezett vállalását jelentette, a teljes és végleges integrációt, a vallási, kulturális és társadalmi asszimilációt. Ebben az integrációs elkötelezettségben született Radnóti Miklós hazára vágyódásának költészete, Sárközi György hűsége a népi mozgalom szociális törekvései iránt, Halász Gábor nemes konzervatizmusa és Szerb Antal európai horizontú hagyományőrzése. A másik út lehetőségeit éppen Pap Károly mutatta fel híres röpiratában, a *Zsidó sebek és bűnök*ben.

Ez a második út a „kisebbségi” sors vállalását, az önvizsgálatot, az ősök erkölcsének újjáteremtését jelentette, a magyarsággal való együttélés egészen új módozataira világított rá. Pap Károly a zsidóság bűnét a bibliai egyenlőség, a „forradalmi” Isten elárulásában látta. Valójában objektív társadalmi folyamatokat: a szegény–gazdag ellentét kifejlődését, a magyar kapitalizmus bűneit kérte számon attól a közösségtől, amelyből származott. Társadalmi tapasztalataiból indult ki, végül azonban morális következtetésekre jutott. Bírálata a gazdag zsidó rétegek mellett a magyar társadalom egyéb vagyonos osztályaira is illett volna, ő mégis a zsidóság lelkiismeretét és önbírálatát akarta felébreszteni. A hangos kiáltás természetesen kegyetlennek tetszett, és Pap Károly semmiképpen sem akarta letagadni, hogy bírálata az igazmondás könyörtelen követ-

kezetessége hevíti. „Magános vagyok köztük, és mint akinek se elődje, se társa nincs fajtájában, ahhoz, hogy valamennyiüket magamban ellensúlyozhassam, és munkálkodva megállhassak: szükségem van a kegyetlenségre” – írta az *Azazel* elé. A moralista megállapításai persze, mint annyiszor a történelem folyamán, most sem bizonyultak népszerűnek. Pap Károly bírálata jobbról heves antiszemita kirohanásokat váltott ki, a zsidóság némely vezetői viszont árulót láttak benne. Egyedül a gondolataival rokonszenvező polgári radikálisok (Komlós Aladár) fogadták az együttgondolkodás hajlandóságával és a megértő kritika elismerésével az általa képviselt őszinte igazságkeresést és közösségi önbírálatot.

A megértés valójában a kevésbé érdekeltek részéről érkezett: Móricz Zsigmond és az akkor jelentkező népi mozgalom képviselői (Németh László, Illyés Gyula) fedezték fel Pap Károlyban a barátot és szövetségest. Rokonszenvüket törekvéseik hasonlósága okozta: az önvizsgálat bátorságában, az elkötelezettség komolyságában, valamint a közösségi hagyományok vállalásában Pap Károly és a népi irodalom magatartása alig különbözött egymástól. Regényeit és novelláit, melyekben elvi álláspontját az irodalom körében kívánta képviselni, a népi írók és Móricz Zsigmond értékelték először valószínűs érdemük szerint. Móricz a „zsidó-magyar irodalom” első képviselőjét látta Pap Károlyban: „A zsidó származású magyar írók között egyetlen, aki tökéletesen és maradék nélkül levonta sorsának azt a következményét, hogy zsidónak született, hogy egész lényre a zsidóságból származik, s ezért valósággal fanatikusa ennek a zsidó életnek, zsidó történelmi fejlődéskutatásnak és zsidó pszichének. Soha nem fordul elő, hogy zsidó problémát idegen miliőbe helyezzen, zsidó szereplőinek idegen nevet adjon, és saját magát csak egy kijelentés erejéig is másnak mutassa vagy jelezze, mint eredeti valóságos zsidónak. Úgy gondolom, ő az első valódi zsidó-magyar író.” Ugyancsak Móricz mutatott rá Pap Károly művészetének eredetiségére: „Ezek a novellák nemcsak a magyar irodalom, de meggyőződésem, hogy a világirodalom legszebb darabjai közé tartoznak. S annál csodálatosabb, hogy a magyar levegő, a magyar egész élet, úgy, ahogy van, éppen annyira hozzájárultak ezeknek a létrehozásához, mint az ő zsidóság eszméletisége..”

Móricz jól látta Pap Károly világának zsidó és magyar motívumait. Ezek a motívumok: zsidóság és

magyarság egymást kiegészítő élményei és hagyományai azonban csak gyötrelmes konfliktust okozhattak a harmincas évek tragikus történelmi levegőjében, midőn a két erőt egymás ellen készült kijátszani a politikai uszítás és a hatalom. Pap Károly is érezte ezt a konfliktust: nyelvében, kultúrájában magyarnak született, alkotásaiban magyar íróvá vált, írói identitását a magyar irodalomban találta meg, a zsidóság történelmi tragédiája idején mégis önérzetes hagyománytudattal és közösségi elkötelezettséggel állt az áldozatok közé. A konfliktust ezen a szinten nem lehetett feloldani, a magyar nyelvű „zsidó kisebbség” gondolata az őszinte igazságkeresés és jóakarát terméke volt ugyan, történelmileg és kulturálisan mégis csupán zsákutca lehetett. Komlós Aladár vallotta ebben az időben: „Zsidó a vérem, magyar a bőröm, és ember vagyok.” A zsidó és a magyar hagyományt az általános humanizmus volt hivatva egységbe hozni. Pap Károly, noha publicisztikájában a „zsidó kisebbség” politikai programját vallotta, ugyancsak erre a humanisztikus megoldásra szavazott. Ezt a megoldást képviselik, a humánus emelkedettség elvét sugározzák művei.

Idégenység és megváltás

A Pap Károly életével és műveivel ismerkedő olvasónak gyakran jut eszébe Franz Kafka neve. A hasonlóság gondolatát ébreszti kettejük helyzete is: mindketten magányosak és „idegenek” voltak a maguk környezetében. Kafka a zsidó, cseh és osztrák hagyomány és művelődés határán, különös „senkiföldjén” foglalt helyet. Ugyanígyen „kivülállóként” hordozta sorsát Pap Károly. A magyar társadalom számára zsidó, a zsidóság számára eretnek és félig-meddig áruló volt: mindkét közösségből kirekedt. Az apa elleni lázadás és a befogadó közösség iránt érzett vágy is hasonló élményt jelentett kettejük számára: mindketten elhagytak egy közösséget, és nem találtak maguknak egy másikat. Valahol a magány és a közösség kietlen határterületén rendezkedtek be. „A magánynak és a közösségnek ezt a határterületét csak fölöttébb ritkán léptem át, sőt inkább itt telepedtem le, mint a magányban” – írta valaha Kafka. Pap Károly is elmondhatta volna ugyanezt. Ő sem tudta vállalni a végleges magányt, noha a világ mindegyre ezt kínálta neki, de nem találta meg a közösséget sem, bár egész élete során a befogadó és védelmező otthon felé igyekezett. A leg-

feltűnőbb hasonlóságot azonban egy közös élmény: a szorongás sugározza. Kafka világát a lélek mindjobban elhatalmasodó szorongása töltötte be, s részben azonos, részben más élmények hatására ott sötétlett ez a szorongás Pap Károly írásaiban is.

Félelemélménye még a gyermekkor hajnalán született: az *Azarel* és az *Irgalom* számol be a nagypapa megdöbbenést keltő egyéniségéről, valamint az ortodoxia és neológia között vergődő kisgyerek korai félelmeiről. Ezt a szorongást tette teljessé és véglegessé a későbbi sors: a börtön, a nyomor, az ismétlődő kudarcok tapasztalata. Pap Károly e tapasztalatok után már nem is indokolta meg félelmeit. A világ valami sötét és képtelen végzetet jelentett számára, az élet pedig kegyetlen ítéletet: a megmagyarázhatatlan büntudat és az igazságtalan, mégis kivédhetetlen büntetések láncolatát. „Mert van, akit az emberek gonoszsága, van, akit a nemzői ítélnék halálra; de az én elítéltségemnek nincs forrása: nem látom az eredetét, az ítélet fájának ágát, csak kötelet érzem szüntelen nyakam körül: a szomorúságot” – vallotta az *Átváltozás*-ban. Hősei is sorra okatlanul buknak el: Mikhaél, a *Megszabadítottól a haláltól* népi Messiása véresen menekül el az emberek elől, Leviát György, a *Nyolcadik stáció* fáradhatatlanul kísérletező festője teljes vereséget szenved, a novellák megannyi tragédiát beszélnek el. A *Sorshang* egyenesen az író tervezett öngyilkosságának groteszk látomását mutatja be.

A hasonlóságokat persze nem szabad túlértékelnünk: a szorongás és az elidegenedés a század irodalmának jellegzetes élménye, különösen azoknál az íróknál, akik „kivülállóként”, „idegenként”: a történelmi erők fokozódó kegyetlenségének tudatában éltek át sorsukat. Mint Kafka, mint Italo Svevo, mint Robert Musil – és mint Pap Károly. Ezek az alkotók éppen sajátos helyzetük, sérüléseik miatt érzékenyebben reagáltak az emberiség gondjaira, a történelem kataklizmáira. Kafka a Prágában élő, németül beszélő zsidó felettébb ellentmondásos helyzetéből indult ki, így foglalta művekbe az emberiség későbbi szorongásait, egy egész kor közérzetét. Pap Károly a zsidóság sorskérdéseibe és mítoszaiba mélyedt el, s eközben az egész emberiségről vallott, az egész emberiség gyötrelmeit és reményeit szóltatta meg. Büntudatában, szorongásában, a megváltás iránt ébredt vágyában nemcsak a zsidóság, az emberiség is magára ismerhetett. Maga Pap Károly is tudta, hogy világa tágabb, mint eredeti szándékai. „A zsidó tragédia az ember reménytelen küzdelme

önmagával szemben” – írta a *Zsidó sebek és bűnök* lapjain. Tudták ezt kritikusai is: „Pap Károly szemében a zsidóság – vélte Németh László – a leghatározottabb fajta, a legrepresentánsabb emberiség.” Pap Károly a zsidó sorsban elmerülve emelkedett az emberiséghez, küzdött meg az emberiség nagy történelmi megpróbáltatásaival.

A *Zsidó sebek és bűnök* írója önnön lelkének zárt világában élte át a század emberének tragikus helyzetét: a magányt, az elidegenedést, a szorongást, a kiszolgáltatottság kínzó tudatát. A lélek és a társadalom betegségeire keresett orvosságot, s ezt az erkölcsi megigazulásban találta meg. Pap Károly határozott erkölcsi elveket vallott, az ő nevükben lázadt fel a szülői ház vallási formalizmusa ellen, őket kutatta a zsidó nép őstörténetében. A válságba jutott világ számára az önvizsgálatot és az erkölcsi reformot ajánlotta gyógyszerül, kora többi nagy reformeréhez (Gandhihoz, Romain Rolland-hoz) hasonlóan, miként azt a népi mozgalom némely képviselői (Németh László) is tették. Az erkölcsi megigazulás, a hitvalló hősiesség „illusztrációjának” szánta saját életét: lázadást, szegénységet, üldöztetést és vértanúságot egyforma hősiességgel vállaló, következetes egyénisége a benne élő eleven erkölcs mellett tanúskodott. „Mintha mindig eszményeinek tekintetét érezte volna magán, oly önkínzó kötelességtudással s oly lobogó hévvel ütközött meg önmaga, környezete és kora embertelen rögeszméivel, ártó indulataival. Azzal, hogy kíméletlenül szembenézett velük, legszigorúbb erkölcsi mértékével megmérte, s legjobb tudása szerint hitelesen ábrázolta őket, úgy vélte, kiemelheti belőlük azt, ami nemes és használható” – írta erről, az erkölcsi ítélet és a példamutatás együttes igényéről Keresztury Dezső.

A morális megigazulás példáját kereste a zsidó hagyományban: a nagyapa szent könyvek fölé görnyedő alakja a férfi Pap Károly erkölcsi értékrendjében kapott kései fényt és igazolást. A *Zsidó sebek és bűnök*, a *Megszabadítottál a haláltól* és a Mikhaélnovellák az Ószövetség etikai szigorúságában, erkölcsi tisztaságában keresték a példát. (Akár Radnóti Miklós ószövetségi prófétákat idéző költeményei: a *Lapszéli jegyzetek Habakuk prófétához* és a *Nyolcadik ecloga*.) Pap Károly őseinek szigorú és konok istenéhez jutott el, noha Jahve alakjában nem misztikus fogódzót, hanem erkölcsi elvet keresett. Jahve az ő számára nem feltétlenül filozófiai-teológiai istenfogalmat jelentett, inkább etikája, sorsa, láza-

dása és áldozata nagyszerű szimbólumát: „Az Isten – vallotta – saját egyéni sorsunk végső elvonatkoztatása.”

Jézus példája

Jézus alakjában Pap Károly az erkölcsi tanúságtétel következetes – a prófétaságot és a mártíriumot vállaló – hőst találta meg. Magával Jézus történetével 1920-ban, a szombathelyi börtönben ismerkedett meg, ahol egy forradalmi magatartásért elítélt katolikus pap magyarázta neki az evangéliumot. Ettől kezdve állandóan ösztönzést, ihletet és példát adott számára Jézus alakja: az „igaz embert”, az erkölcsi megigazulás prófétáját látta benne. A zsidó hagyomány Messiást váró áhítata és az ő személyes vágyai találkoztak ebben a kultuszban. Valójában a *Zsidó sebek és bűnökben* felrajzolt Jézus-kép és értelmezés is ettől a személyes vonzalomtól kapta hitelességét. Pap Károly Jézusa (ahogy ezt az őskeresztények és a XX. század keresztény „lelkiségi” mozgalmi is tanították) valójában „forradalmár”, aki a hagyományos társadalmi és erkölcsi értékeket elutasítja és új értékeket hirdet. Ennyiben a „röpiratban” megfogalmazott szociális és erkölcsi elvek prófétája és szószólója.

„Jézus mozgalma – írta Pap Károly –: eredetileg falusi mozgalom, amely visszakívánja az első mózesi államot, s a földet éppúgy visszaköveteli, a földtelen s magára hagyatott parasztság számára, mint az eget: úgy, ahogy ez Mózes idejében volt. Mindaz, ami azóta történt, számára elfajulás, egyszersmind bűnhődés, amiért legfőképpen Jeruzsálem felelős; az Egyház a maga óriási polyptemplomával, fejedelmével, iparosaival, kereskedőivel, tanítóival, akik a parasztság elől kisajátították a maguk előjogaként az eget s a földet, folyóival, tavaival. A parasztnak s a halásznak nincs miből élnie, politikailag éppoly jogtalan, mint amilyen gyanús egyházilag, szegény, nem látogathatja a jeruzsálemi iskolákat, adózni képtelen, s gyakran elvegyül a samáriaiakkal, föníciaiakkal, akik a közös nyomorban közelebb állnak hozzá, mint saját városi vérei. Az »Igét betölteni«: ez Jézus száján éppúgy jelenti a mózesi pásztori földműves állam visszakövetelését, mint a lelki megtisztulást: csak egy ilyen mózesi pásztori földművesi országban tisztulhat meg újra a zsidó lélek, viszont a lélek megtisztulása vissza fogja hozni az első mózesi ígéretországot.”

A Jézus-élmény természetesen alkotásba kí-

vánkozott: Pap Károly még a húszas évek végétől egy Jézus Krisztus-regény tervével foglalkozott. Morális felfogását, egyéni életérzését akarta bele-sűríteni, az erkölcsi megigazulás parancsát akarta megfogalmazni ebben a művében. Azokkal az erő-ekkel készült megküzdeni, melyekre Osvát Ernő figyelmeztette egykor: „A Krisztus-regény, fiam, a bűn kérdése. Mi a bűn az egyesek ellen, a nép ellen, a világ ellen s önmagunk ellen? Aki ezt meg akarja írni, annak mindezt a bűnt magára kell vállalnia. S ha hozzáfog, azzal már magára is vállalta.” Pap Károly magára vállalta az emberiség terhét, Krisztusának ábrázolásában az emberiség megváltásának ügyével viaskodott. Hogy azután valóban eljutott-e az istenhithez, a megváltás élményéhez, hogy – Illyés Gyula nekrológjának szavaival: „Példa volt neki Jézus, vagy út is?” – nem tudjuk. Beney Zsuzsa elmélyült tanulmánya meggyőző érveket sorakoztat fel az utóbbi mellett, felesége pedig, aki életének legjobb ismerője és műveinek leghűségesebb gondozója volt, a kérdés mindkét lehetőségére igennel felel: „Én úgy felelhetek erre, hogy példa is, út is.” Max Brod véleménye szerint Franz Kafka is az istenhitben találta meg végül szorongásainak ellenszerét. Ki tudja, hogy abból a zárt világból, melyben Pap Károly élt, a felelősség, a bűntudat és a büntetés félelmei közül merre vezethettek az utak?

Így jutott el Pap Károly a Krisztus-regény tervéhez. „Évek óta szaladgál köztünk Krisztus-regénye folyton változó terveivel, mint egy mitológiai feladat elkárhoztója” – figyelte fel már 1931-ben Németh László erre az írói célkitűzésre. Kedves tervét azonban valójában sohasem sikerült megvalósítania. A nagy regényt azok a művek helyettesítették, melyek vázlatokból, tollpróbákból nőttek ki, tanúsítván a tervezett mű eszmei és művészi elképzeléseit. A profán Messiás, a népi Krisztus alakját a *Megszabadítottól a baláltól* formálta meg: a bibliai kor atmoszferikus felidézésének és a mítoszteremtésnek korszerű remekéeként. E regény valójában novellák sorozata: hat különálló elbeszélésben mondja el a különös főhős, Mikhaél történetét. A művet, az *Azarelhez* hasonlóan, sajátos „holdudvarként” vesz körül a Mikhaél-elbeszélések: a *Jézus beszélde Magdala batárában*, a *Jesuka* és az *Álom*. Pap Károly ezekben szötte tovább a Krisztus-regény terveit. Az ihletnek ugyancsak ebbe a rétegébe tartozik talán legtökéletesebb regénye: *A nyolcadik stáció*, melynek főhőse, a festő Leviát György, Krisztus arcának ábrázolásával viaskodik. Krisztus képe végül be-

fejezetlen marad: a regény zárójelenete mintha magának az írónak a kudarcát akarná előre bevallani. Valójában a nagy terv szerkezetébe illik az *Azarel* is. Pap Károly a harmincas években foglalkozott azzal a gondolattal, hogy a Messiás alakját korszerű környezetbe helyezi, és megformálásához saját élményvilágát veszi alapul. Ez az újabb terv ugyancsak félbemaradt, csak a gyermekkor feldolgozása készült el, a kompozíció további köteteit elvetelte a sors és a történelem.

A századforduló és a két világháború közötti korszak gyakran fordult a Krisztus-témához. Pap Károly írásait és Krisztus-élményét mégsem lehet azonosítani sem Selma Lagerlöf Krisztus-regényeivel, sem Papini népszerű életrajzával, sem Gerhart Hauptmann valamikor híres könyveivel (*Der Narr in Christo Emanuel Quint*, *Die Inmel der grossen Mutter*), sőt Thomas Mann *József*-tetralógiájával sem. Lagerlöf naiv volt, Papini egyszerre felvilágosult és kegyes, Hauptmann misztikus és felvilágosult egyszerre, Thomas Mann pedig sajátos „tündéri” íróniáján keresztül vette szemügyre az ószövetségi mítoszokat. Pap Károly parabolának használta őket, erkölcsöt és példát keresett bennük, hozzájuk menekült, beléjük burkolódzott a kor, a külvilág támadásai elől. Krisztusa legszemélyesebb vágyainak, indulatainak és gyötrelmeinek tükre volt. Ha mégis az irodalomtörténetben keressük a párhuzamokat, Dosztojevszkij erkölcsi megszállottaiban, Aljosa Karamazovban és Miskin hercegben kell Pap Károly Krisztusának irodalmi előképeit megtalálnunk, vagy még inkább az ókeresztény kor apokrif iratainak mitikus hőseiben.

Az ősi szent könyvek és a modern irodalom tanításai ebben az értelemben egymást egészítették ki, midőn megformálták a *Zsidó sebek és bűnök* írójának erkölcsi világképét. A nagy irodalom különben is mindig az emberi lét (vagy éppen a nemzeti lét) „végső kérdéseire” keres válaszokat, Istennel szembe-ülvén, az emberi lény és a transzcendens világ dialógusát kezdeményezi. Így tett Pap Károly is, aki sorsának, identitásának és életművének tanúsága szerint próféták utóda és tanítványa volt, és végül – vállalva ennek a sorsnak a végzetes következményeit – prófétai magaslatra emelkedett. Olyan XX. századi prófétává vált, akinek példáját és tanítását valamennyien vállalhatjuk: zsidók és keresztények egyaránt. Sőt benne találhatjuk meg az oly sokszor újramegkezdett és mindig időszerű zsidó–keresztény párbeszéd egyik ösztönző szellemét.